

नेपालको सङ्गीत क्षेत्रमा सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालको योगदान

Shiva Raj Poudel^{1*}¹Lecturer in Music at Lalitkala Campus, Tribhuvan University

*Corresponding Author: rajcba.poudel@gmail.com

Citation: Poudel, S. R. (2021). नेपालको सङ्गीत क्षेत्रमा सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालको योगदान. *Journal of Fine Arts Campus*, 3(2), 65-74.

लेखसार: नेपाली भूगोलमा बसोबास गर्ने नेपालीहरूको पहिचान बोकेका र प्रचलनमा रहेका सबै सङ्गीतहरू नेपाली सङ्गीत हुन् । लोक, शास्त्रीय, परम्परागत, आधुनिक गरी सबै विधाका सङ्गीतहरू नेपालमा प्रचलित छन् । शास्त्रीय सङ्गीत क्षेत्रका तपोमूर्ति, सङ्गीतमा सबैको प्रेरणाका स्रोत सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकाल प्रायः सबैले सम्मानपूर्वक लिन नाम हो । यस अध्ययनमाफत उहाँको साङ्गीतिक योगदानलाई अझ नजिकबाट नियाल्ने लक्ष्य लिइएको छ । यस विषयको अध्ययन तथा विश्लेषण गुणात्मक विधिद्वारा गरिएको छ । जस अन्तर्गत उहाँलाई सबै भन्दा नजिकबाट चिन्ने र जानकारी राख्ने व्यक्तित्वहरूको समूह (पारिवारिक सदस्यसंगको प्रत्यक्ष अन्तरवार्ता) मा गरिएको गहिरो छलफललाई अध्ययनको प्राथमिक स्रोतका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । साथै उहाँका छापिएका कृति तथा योगदानलाई अध्ययनको सहायक स्रोतको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । प्राप्त तथ्यहरूको विश्लेषण गर्दा सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकाल सङ्घर्षपूर्ण जीवनका खुड्किलाहरू पार गर्दै, सिमित साधन र स्रोतबाट पनि नेपालको सङ्गीत क्षेत्रलाई धनि बनाउन ठूलो योगदान गर्ने व्यक्तित्व भएको पाइएको छ । उहाँ शास्त्रीय सङ्गीतमा मात्रै नभएर लोक तथा आधुनिक गीत सङ्गीतमा पनि दख्खल रहेको बहुप्रतिभाशाली व्यक्तित्व रहेको पनि पाइएको छ । यस अध्ययनबाट प्राप्त परिणामका आधारमा यस लेखले नेपालका शास्त्रीय सङ्गीतका स्रष्टाहरू मध्ये सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालको योगदान बारे थप जानकारी प्राप्त गर्न सक्नेछन् ।

शब्दकुञ्जी: सङ्गीत प्रवीण, शास्त्रीय सङ्गीत, कृतित्व, साधना**परिचय**

नेपालमा बसोबास गर्ने नेपालीहरूको जीवनका भोगाइ, रहनसहन, चाडपर्व, रितिरिवाज, धर्म, संस्कार, संस्कृति आदिको पहिचान बोकेका गीत सङ्गीतहरू नै नेपाली सङ्गीत हुन् । यहाँ लोक, शास्त्रीय, परम्परागत, आधुनिक आदि सबै विधाका सङ्गीतको प्रचलन रहेको पाइन्छ । नेपालमा भएका राजनैतिक परिवर्तनका अनेक काल खण्डहरूका प्रभाव यहाँका कला सङ्गीतहरूमा पनि परेका छन् । वैदिक काल, पौराणिक काल (गोपाल, महिषपाल र किराँत) देखि लिएर प्रजातन्त्र अनि गणतन्त्र सम्म आइपुग्दा धेरै सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक तथा साङ्गीतिक रूपान्तरणहरू भएका छन् । यिनै इतिहासका विविध काल खण्डका घटनाक्रम र जनजीवनका बारेमा अनेक गीतहरूको सिर्जना गरी शासक वर्ग र जनतालाई समय अनुसारको ज्ञान तथा मनोरञ्जन दिँदै कैयौं कलाकारहरूले आफ्नो जीवन समर्पण गरेका छन् । इतिहासका पानामा कैयौं कलाकारहरूका नाम बाहिर आउन सकेका छैनन् भने कैयौं कलाकारका नाम योग्यता, क्षमता, योगदान र पहुँचका आधारमा सुनौला अक्षरले लेखिएका छन् ।

यस अध्ययनका आधारमा नेपाली सङ्गीतको इतिहासमा सुनौला अक्षरले लेखिएको विर्सन नसकिने कलाकारका नामहरू मध्ये सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकाल पनि पर्नुहुन्छ । विशेष गरी शास्त्रीय सङ्गीतको पर्यायको रूपमा उहाँको नाम अंकित भएको कुरा पाइन्छ । यद्यपी उहाँका अन्य सिर्जनाहरूबाट पृथक सङ्गीत विधामा पनि उत्तिकै योगदान रहेको देखिन्छ । राणाकाल देखि यताका नेपालका राजनैतिक परिवर्तनका शासक वर्गहरूका नजिकमा रहेर राज्यस्तरबाट सङ्गीतको क्षेत्रमा योगदान दिने कलाकारहरूमा सं. प्र. नरराज ढकाल अग्र पंक्तिमा पर्नुहुँदो रहेछ भन्ने कुरा यस अध्ययनबाट पाइएको छ । वि.सं. २०१६ सालमा तत्कालीन राजा महेन्द्रबाट स्थापित नारायणहिटी दरवार परिसरमा रहेको नारायणस्थान मन्दिरको प्रांगणमा विभिन्न धार्मिक पर्वहरूको अवसरमा आयोजना गरिने साङ्गीतिक कार्यक्रमहरूका लागि बनाइएको सञ्चालक समितिमा उहाँ प्रमुख हुनुहुन्थ्यो (दर्नाल, २०३८, पृ. ८३) यसले माथि उल्लेखित भनाइलाई पुष्टि गरेको पाइन्छ । त्यसै गरी उहाँले राज्यको मातहतमा संचालित रेडियो नेपाल, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गतका ललितकला क्याम्पस, रत्नराज्य लक्ष्मी क्याम्पस आदि संस्थाहरूमा पनि प्राज्ञ, प्रशिक्षक आदिको भूमिकामा रहेर सेवा गर्नु भएको थियो भन्ने कुरा यो अध्ययनबाट स्पष्ट हुन्छ (ढकाल, २०७८) ।

सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालको उल्लेखित संस्थाहरूमा रहेको आवद्धताले तत्कालीन समयमा प्रतिभावान कलाकारहरूलाई सरकारले राजदरवार लगायत राज्यका विभिन्न स्थानहरूमा आश्रय दिएको कुरालाई पुष्टि गरेको छ । उहाँको प्रतिभा, इमान्दारिता र साङ्गीतिक योगदानको उच्च कदर गर्दै वि. सं. २०१९ सालमा तत्कालीन राजा महेन्द्र

वीर विक्रम शाहदेवले श्री ५ को सरकारको तर्फबाट सङ्गीत प्रवीणको उपाधि दिएका थिए (प्रधान, २०६२) त्यस्तो उपाधिलाई समाजमा गौरव र सम्मानको दृष्टिले हेरिन्थ्यो र आजसम्म पनि त्यही उपाधिले सबै नेपालीले उहाँलाई चिन्ने गरेको पाइन्छ। रूप

अध्ययनको लक्ष्य र विधि

यस अध्ययन मार्फत उहाँको कृतित्व, व्यक्तित्व र नेपालको सङ्गीत क्षेत्रमा उहाँले दिएको योगदानलाई अभि नजिकबाट नियाल्ने र त्यसबारे उजागर गर्ने लक्ष्य लिइएको छ। यस लक्ष्य प्राप्तिकालागि उठाइएको विषयको अध्ययन तथा विश्लेषण गुणात्मक विधिद्वारा गरिएको छ। जस अन्तर्गत उहाँलाई सबै भन्दा नजिकबाट चिन्ने र जानकारी राख्ने व्यक्ति उहाँकै परिवारका सदस्यहरू भएकाले आद्योपान्त उहाँहरूसंगको गहिरो छलफललाई अध्ययनको प्राथमिक स्रोतका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। यसका साथै उहाँका बारेमा लेखिएका जति पनि सन्दर्भ ग्रन्थहरू छन् तिनिहरूका साथै पत्र पत्रिका, लेख, रचना, कृति तथा योगदानहरू जो यस विषयसंग आधिकारिक र विश्वसनीय सम्बन्ध राख्छन् तिनिहरूलाई समेत अध्ययनको सहायक स्रोतको रूपमा प्रयोग गरिएको छ।

सं.प्र. नरराज ढकालको पारिवारिक पृष्ठभूमि र बाल्यकाल

अध्ययनको क्रममा सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालका पुर्खाहरू नेपालको गोरखा जिल्लाबाट बसाइँसराइको क्रममा काठमाडौँ भरेका र करिब पौने दुई सय वर्ष अघि उहाँका हजुरबुवाहरू (च्याब्जु) वडामहाराजधिराज श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको पालादेखि नै काठमाडौँ आएका हुन् भन्ने पाइएको छ (ढकाल, २०७८)। काठमाडौँ आए पश्चात हाल बसोबास गरिरहेको स्थान क्षेत्रपाटीको कुमारी गल्लीमा नै उहाँको पारिवारिक जीवन बितेको छ। सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालको जन्म वि. सं. १९७७ साल मङ्सिर १५ गते माता रमाप्रिया र पिता छविराज ढकालका दुई सन्तानमध्ये कान्छो पुत्रको रूपमा यहि स्थानमा भएको र उहाँ जन्मेको १७ घण्टापछि नै पिताजीको स्वर्गवास भएको कुरा अत्यन्त कारुणिक र हृदय विदारक लाग्दछ (प्रधान, २०६२)। पिताको वात्सल्य र मार्ग निर्देशन सन्तानको लागि ठूलो आधार स्तम्भ हुन्छ तर सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालको जीवनमा त्यो अवसर नपाएको देखिन्छ। आफ्नो पिताको अनुहारै नदेखि जसोतसो ७ वर्ष व्यतित हुँदै गर्दा उहाँको जीवनमा अर्को वज्रपात आइलागेको र ममता अनि वात्सल्यकी खानी माता रमाप्रिया पनि स्वर्गवास हुनुभएको कुरा उहाँका बारेमा प्रकाशित जीवनीहरूमा उल्लेख गरेको पाइन्छ (जंगम र रावल, २००३ ई.)। यसरी सानै देखि माता-पिताको माया र ममताबाट वञ्चित र टुहुरो बन्नु परेको उहाँको बाल्य जीवन अत्यन्त दुःखद् र सङ्घर्षपूर्ण रहेको देखिन्छ। उहाँको अल्पायुमै माता-पिताको शरीर छुटेकाले जीवनको जिउने आधार भनेको केवल ११ वर्षका एक मात्र दाजु रेवतीराज ढकाल हुनुहुन्थ्यो र उहाँकै सहारामा सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालले हुर्कनु, बढ्नु र संस्कारित हुनु परेको रहेछ। त्यतिबेला क्षेत्रपाटीको कुमारी गल्ली वरपर जम्मा नौ घर मात्रै रहेका र धारा, इनारहरू पनि कमै हुने हुनाले उहाँहरू प्रातः स्नान आदि गर्न पनि नजिकै रहेको विष्णुमति र भद्रमतिको सङ्गममा जाने अनि दैनिक माता शोभाभगवतीको दर्शन पूजा गरेर घर आउने गर्नुहुन्थ्यो भन्ने कुरा अध्ययनको क्रममा देखिएको छ (ढकाल, २०७८)। यसरी संघर्षपूर्ण जीवनका दुःख-सुख र साथी-संगीको साथमा उहाँका बाल्यकालका दिनहरू व्यतित हुँदै गएको पाइन्छ।

सं.प्र. नरराज ढकालको शिक्षा र सङ्गीतको तालिम

सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालले नेपालको पुरानो दरबार हाई स्कूलबाट १० कक्षा सम्मको औपचारिक स्कूले शिक्षा प्राप्त गर्नु भएको देखिन्छ (ढकाल, २०७८)। सङ्गीत शिक्षाको प्रारम्भिक प्रसंग अनुसार कालधारा देखि छाउनी सम्म फुटवल खेल जाँदा आउँदा डल्लुमा बस्ने मेलवादेवी (वि.सं. १९५९ - २०१२) जसलाई नेपाली सङ्गीतको प्रथम गीत रेकर्ड गर्ने महिला गायिकाको रूपमा पनि चिनिन्छ (मुकारूड, २०७८), ले बाटोमा फिल्मी गीत गाउँदै हिडेको बालकको स्वर सुनेर खोजनिति गरी आफ्नै घरमा बोलाएर “तिम्रो स्वर मैले सुने, म तिम्रीलाई सङ्गीत शिक्षा दिन्छु” भनि बालक नरराज ढकाललाई निःशुल्क सङ्गीत प्रशिक्षण दिएको भन्ने उल्लेख छ (आचार्य, २०७०)। यस दृष्टान्तबाट कुशल गायिका मेलवा देवी नै सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालको पहिलो सङ्गीत गुरु बन्नु भएको देखिन्छ। उहाँसंग यमन, भूपाली, भैरव, भैरवी, पूरियाधनाश्री लगायतका एक दर्जन जति राग गायनको तालीम प्राप्त गरे पछि तत्कालीन सङ्गीतज्ञ पं यज्ञराज शर्मासंग उहाँले सङ्गीतको थप अगाडिको शिक्षा प्राप्त गरेको देखिन्छ (आचार्य, २०७०)। सानै देखि सङ्गीत प्रतिको रुचि र लगावले गर्दा उहाँमा सङ्गीतमै अभै केहि सिकौं र गरौं भन्ने भावना दृढ रहेको र यहि उद्देश्य बोकेर वि.सं. २००६ सालमा आफ्ना मन मिल्ने केहि साथीहरूसंगै उहाँ भारतको मौरिस कलेज, अहिलेको भातखंडे विद्यापीठ लखनउमा जानु भएको पाइन्छ (दर्नाल, २०३८)। उहाँले अध्ययनकै क्रममा भारतको लखनऊ रेडियोमा स्वर परीक्षा दिएको र परीक्षा दिँदा करिब ४५ मिनेट सम्म राग भिमपलासी गाएको भन्ने छ। राग भिमपलासीको गायन रोक्नु पूर्व नै निर्णायकहरूले राग पूर्वी गाउन अनुरोध गर्दा कुनै कठिनाइ विना नै उहाँले राग पूर्वी गाएर सुनाएको

कारण एकै चोटि वि. श्रेणीमा स्वर परीक्षा पास हुनुभएको रहेछ (ढकाल, २०७८) । लखनऊ गएको ३ महिना वित्ता नवित्दै कैलाली, धनगढी, कालापानीमा कार्यरत आफ्ना दाजु रेवतीराज ढकालको औलोको कारण मृत्यु भएको भन्ने दुःखद खबरले नेपाल फर्कनु परेको र ६ जना भतिजाहरू र भाउजुको समेत जिम्मेवारी उहाँले नै बोक्नु परेको दुःखद क्षण पनि उहाँको जीवनमा आइपरेको देखिन्छ । उहाँ नेपाल फर्के पछि पनि लखनऊ रेडियोले राग गायनका लागि अनुरोध गर्दै पठाएको सम्झौता पत्र घरैमा आइपुगेको भन्ने कुराले भारतमा पनि नेपाली कलाकारको महत्व स्थापित गर्न सफल हुनुभएको देखिन्छ । उहाँले लखनऊमा पं कृष्ण नारायण रतञ्जनकर तथा उस्ताद रङ्गराव कादम्बरीसंग सङ्गीत शिक्षा प्राप्त गर्नुभएको भन्ने छ (आचार्य, २०७०) । सबैको इच्छा हुन्छ पढाइ-लेखाइ गरौं ठूलो मान्छे बनौं भन्ने, यहि इच्छा र चाहनाले गर्दा उहाँले सङ्गीतको उच्च शिक्षा हासिल गर्ने आफ्नो अठोट पुरा गर्न साथै भातखंडे विद्यापीठ, लखनऊमा सिक्दा सिक्दै अधुरो रहेको आफ्नो सङ्गीतको उच्च अध्ययन गर्ने लक्ष्यलाई पुरा गर्न वि. सं. २०१७ सालमा भारतको प्रयाग सङ्गीत समिति इलाहाबादबाट 'सङ्गीत प्रभाकर' र वि. सं. २०३१ सालमा 'सङ्गीत प्रवीण' (स्नातकोत्तर) को तह उत्तीर्ण गर्नु भएको पाइएको छ (प्रधान, २०६२) । उहाँले स्नातकोत्तरको दीक्षान्त समारोहमा इलाहाबादमा राग मालकोष गाउदा आरोहमा शुद्ध गन्धारको प्रयोग गरी मोहनकौष प्रस्तुत गर्नु भएको थियो र सबैले मोहनी नै लागे जस्तै गरी लट्ठ परेर श्रवण गरेक थिए भन्ने छ, र यो उहाँको स्वतः निर्मित राग थियो भनिएको छ (आचार्य, २०७०) ।

सं.प्र. नरराज ढकालको व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू

सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालको व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरूको अध्ययन गर्ने सिलसिलामा उहाँ मिलनसार र जो जुन रंगको छ त्यही रङ्गमा भिज्न सक्ने स्वभाव उहाँमा रहेको पाइएको छ । राजदरवारको कलाकार हुँ भन्ने गर्वमा उहाँले कहिल्यै अहङ्कार र घमण्ड नगरेको कुरा उहाँका आचरणमा देखिन्छन् । नीति श्लोकमा भनिएको "विद्या ददाति विनयं विनयाद्याति पात्रताम् । पात्रत्वाद्धनमाप्नोति धनाद्धर्म ततः सुखम्" । भन्ने भनाइ उहाँको जीवनमा चरितार्थ भएको देखिन्छ । बचपनदेखि नै सङ्गीतप्रतिको अत्यन्त रूचि र माता सरस्वतीको कृपाले त्यति बेलाका असल सङ्गीत गुरुहरूको सान्निध्यमा रहेर उहाँले सङ्गीतको शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसर पाउनु भएको रहेछ (दर्नाल, २०३८) । वि. सं. २०१३ सालमा विषय नाथ चालिसेकी छोरी ज्योति चालिसेसंग उहाँको वैवाहिक सम्बन्ध जोडिए पछि साङ्गीतिक जीवनमा भन हौसला र सहजता थपिएको अध्ययनले देखाउँछ । किनकि ज्योति चालिसे महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाकी भाञ्जी भएको र उहाँका हजुरबुवाहरू पनि सङ्गीतप्रेमी भएका कारण ज्योतिमा पहिले देखि नै सङ्गीतको संस्कार रहेको भन्ने कुरा बुझिन्छ (प्रधान, २०६२) । जसको कारण सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालको घरको वातावरण र जीवन सङ्गीतमय बनाउन श्रीमतीले भनै सहयोगी भूमिका खेलेको देखिन्छ । खर्च गरेर बढ्ने धन नै विद्या धन हो र यसलाई सबै धनमा सर्वश्रेष्ठ धन मानिएको छ । बचपनका दिनहरू दुःखमा विते पनि पारिवारिक सहयोग, आफ्नो मेहनत र गुरुकृपाबाट प्राप्त सङ्गीत विद्या आफ्ना शिष्यहरूलाई प्रदान गर्न थाले पछि शिष्यबाट गुरुमा रूपान्तरण भई विद्या धनको बलले उहाँको साङ्गीतिक यात्राले अर्को मोड लिएको छ त्यसैले 'विद्याधनं सर्वधनं प्रधानम्' भन्ने गरिन्छ । सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकाल प्रातः ब्रह्ममुहूर्तमै उठेर बिहानको नित्यकर्म सकी सङ्गीत साधनामा तल्लीन रहने गरेको कुराको साथै उनी अगाडि भन्छन् "म सानै थिएँ बाबासँग सङ्गीतको प्रशिक्षण लिन आउनेहरूको भिडभाड हुन्थ्यो, बाबाले बिहान ७ बजे देखि ११/१२ बजे सम्म र फेरि बेलुका पनि शास्त्रीय, लोक, आधुनिक जुनसुकै पनि सङ्गीतको ज्ञान प्राप्त गर्न इच्छुकहरूलाई सिकाउने गर्नुहुन्थ्यो" (ढकाल, २०७८) । अध्ययनको क्रममा सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालले आफ्ना गुरुहरूबाट प्राप्त सङ्गीतको ज्ञानलाई कुनै भेदभाव नराखी आफ्ना शिष्यहरूलाई सिकाउनु भनेको एउटा गुरुमा हुनुपर्ने उदारपन र शिष्य प्रतिको चिन्ता, चासो र प्रेम हो जुन उहाँमा पनि रहेको पाइएको छ ।

यसरी उहाँ संग सङ्गीत सिक्ने धेरै शिष्यमध्ये पनि सबै भन्दा मन पर्ने शिष्य अत्यन्त सुरिलो गला र राग गायनमा विशेष गरि तान विस्तारमा पोख्त मानिने रेडियो नेपालका कलाकार पद्म विक्रम राणा रहेछन् । पद्म विक्रम राणा प्रति उहाँको विशेष स्नेह रहे तापनि अहङ्कारको कारण माथि आउन नसकेको भन्दै बेला बखतमा सुनाउनु हुन्थ्यो र भन्ने गर्नुहुन्थ्यो " ज्ञानको घमण्ड, अहङ्कार कहिल्यै नगर्नु, सरल बन्नु" (ढकाल, २०७८) । त्यस्तै सह-प्राध्यापक धनबहादुर गोपाली, सह-प्राध्यापक शकुन्तला प्रधान, प्राध्यापक सरोजिनी तन्दुकार, लगायत रेडियो नेपालका चर्चित कलाकारहरू योगेश वैद्य, तारादेवी, प्रकाश श्रेष्ठ, आनन्द कार्की, रामकृष्ण ढकाल, शम्भुजीत बास्कोटा, न्यूह बज्राचार्य, सपना श्री, चन्द्रकला शाह, लोचन भट्टराई आदिले उहाँ संगै सङ्गीतको ज्ञान प्राप्त गरेको उल्लेख छ (ढकाल, २०७८) र यी शिष्यहरूको उत्पादनमा उहाँको ठूलो योगदान रहेको देखिन्छ । उहाँका अन्य शिष्यहरूमा त्रि. वि. आंगिक क्याम्पसहरूमा प्राध्यापन गर्नुहुने प्राध्यापक श्रीराम आचार्य जो पाँच वर्षको उमेर देखि नै उहाँसंग सङ्गीत

सिक्क आउनु भएको र २२ वर्षसम्म निरन्तर उहाँसंग सङ्गीत सिकेको भन्ने छ । जब कि उहाँको आफ्नै मामा उ. भैरव बहादुर (पराजुली) थापाले पनि सङ्गीत सिकाउनु हुन्थ्यो जो सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालकै शिष्य थिए (दर्नाल, २०३८, पृ. १४२) । उनी रेडियो नेपालका जागीरे र त्यति बेलाका राम्रो सङ्गीतज्ञ, प्रशिक्षक पनि मानिन्थे । एक पटक सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकाललाई आर्थिक समस्या परेर आफ्नै शिष्य उस्ताद भैरव बहादुर थापासंग १० रूपैयाँ सापटी माग्नु पर्ने अवस्था पनि आएको रहेछ, सायद त्यो पैसा फिर्ता माग्नु नसुहाउने हुनाले पनि होला त्यसको बदलामा उहाँले बाबाको दराजबाट भिँकेर विष्णुनारायण भातखण्डे कृत कर्मिक पुस्तक मालिका भाग ५ लगेको भन्ने छ र पछि बाबाको पुस्तकप्रति अति प्रेम भएको हुनाले पुनः त्यो पुस्तक भारतबाट मगाउनु भएको थियो भनिन्छ (ढकाल, २०७८) । यस तथ्यले एकातर्फ उहाँको जीवनमा बेला बेलामा चरम आर्थिक सडकट परेको देखिन्छ भने अर्कोतर्फ उदार मनका कारण आफ्ना कतिपय शिष्यहरूलाई वर्षौंसम्म पनि निःशुल्क सङ्गीत सिकाएको देखिन्छ । उहाँले चरम आर्थिक संकटमा पनि अर्थोपार्जनको विकल्प नखोजी सङ्गीत साधनामै जीवन समर्पण गरेको कुरालाई सानो संघर्ष मान्नु हुँदैन भन्न सकिन्छ ।

सं.प्र. नरराज ढकालको योगदान

सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालका योगदानहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा उहाँले नेपाली सङ्गीतको क्षेत्रमा निकै लामो समय देखि सेवा गरेको देखिन्छ । नेपालका अन्तिम श्री ३ महाराज मोहन शम्शेरको दरवारमा गुरु पं. यज्ञराज शर्मा अर्यालले आफ्ना चेलाहरू श्री नरराज ढकाल तथा पं. चेतनाथ शर्मालाई साथमा लिई आफ्नो गायन प्रस्तुत गर्दथे सो क्रममा बिचमा एकछिन गायन रोकेको बेलामा मोहन शम्शेरले “किन रोकेको गाऊ गाऊ” भनेको कुराले उनीहरूको गायन प्रतिको रुचि र ध्यान विशेष थियो भन्ने देखिन्छ (ढकाल, २०७८) । यस दृष्टान्तबाट यस क्षेत्रमा उहाँको संलग्नता र योगदान कति अगाडि देखि रहेको छ भन्ने बुझिन्छ । सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालको वि. सं. २०११ सालमा नेपाल सङ्गीत महाविद्यालय खोल्नमा पनि ठूलो योगदान दिएको पाइन्छ । उहाँले वि. सं. २०१४ साल देखि वि. सं. २०४२ साल सम्म राजाको निजी सङ्गीतज्ञ बनेर सेवा गर्नु भएको थियो भन्ने कुराको उल्लेख छ (जंगम र रावल, २००३ ई.) । उहाँले नारायणहिटी दरवारको पूर्व दक्षिण भागमा रहेको श्री नारायणस्थान मन्दिरमा रहेको भजन गृहमा हरेक एकादशी र अन्य धार्मिक उत्सवहरूमा आयोजन हुने साङ्गीतिक कार्यक्रमहरूको संयोजकका रूपमा सेवा गर्नु भएको भन्ने छ । यस पवित्र स्थानमा नेपाल, भारतका धेरै सङ्गीतज्ञले आफ्नो सङ्गीतकला प्रस्तुत गरेको देखिन्छ (दर्नाल, २०३८) । यसैमा उल्लेख गरिएको छ कि त्यहाँ हुने हरेक कार्यक्रम हेर्न राजा महेन्द्र परिवार सहित उपस्थित हुन्थे । सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालले भजन गृहमा साङ्गीतिक कार्यक्रमहरूको संयोजन गर्नुको साथ साथै राजदरवारमा युवराज ज्ञानेन्द्रलाई पनि सङ्गीत सिकाउनु हुन्थ्यो र त्यस बापत उहाँले मासिक १५० रूपैयाँ सम्म तलब प्राप्त गर्नुहुन्थ्यो भन्ने कुरा यस अध्ययनको क्रममा पाइएको छ (ढकाल, २०७८) । त्यही समयको एउटा घटनाक्रमलाई उल्लेख गर्नु पर्दा, सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालकी श्रीमती ज्योती ढकालकी मामा महाकवि लक्ष्मी प्रसाद देवकोटा पनि अंग्रेजी पढाउन दरवारमा जाने गर्नुहुन्थ्यो अनि कहिले काहीँ महाकविले टोपी विसरेर नरराजजी संग “ज्वाइँ साहव आज फेरि टोपी विसरेछु खै खै हजुरको वक्स्योस् त” भनेर मागेर लाउने अनि दरवार छिर्ने गर्नुहुन्थ्यो रे भनेर दुई महान हस्तिकार विचको रोचक प्रसंग पनि रहेछ (ढकाल, २०७८) । उहाँबाट सङ्गीतको ज्ञान प्राप्त गरेका दर्जनौं चेलाचेलीहरूले आज पनि नेपालको सङ्गीत क्षेत्रमा क्रियाशील र प्रतिनिधित्व गरिरहेको देख्न पाइन्छ (प्रधान, २०६२) ।

कृतिकारका रूपमा सं.प्र. नरराज ढकाल

सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालका छापिएका कृति तथा योगदानलाई अध्ययन गर्ने क्रममा महत्वपूर्ण कृतिहरू ‘शास्त्रीय गायन’ र ‘सङ्गीत सुरस’ सार्वजनिक रूपमा प्रकाशित भएको पाइएको छ । तत्कालीन नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानले वि. सं. २०४६ सालमा ‘शास्त्रीय गायन’ र वि. सं. २०५५ सालमा ‘सङ्गीत सुरस’ नामक यी दुई पुस्तक प्रकाशन गरेको देखिन्छ (ढकाल, २०४६) । ‘शास्त्रीय गायन’ नामक पुस्तकमा ६९ वटा रागहरू समावेश गरिएका छन् । जसमा शास्त्रीय सङ्गीतको क्रियात्मक पक्षमा यति धेरै रागहरू र यति धेरै गायन सामग्रीहरू भएको यो पहिलो पुस्तकको रूपमा भेटिएको छ (आचार्य, २०५६) त्यतिबेला रागका वन्दिशहरू हिन्दी भाषामा मात्रै हुने स्थितिलाई परिवर्तन गर्न यस कृतिले पक्कै पनि ठूलो योगदान दिएको हुनुपर्दछ । यसै गरी ‘सङ्गीत सुरस’ नामक पुस्तकमा पनि ८३ वटा रागहरू समावेश गरिएको छ (ढकाल, २०५५) । दुवै पुस्तकमा जम्मा गरेर १५२ रागहरूका परिचयको पूर्ण विवरण सहित वन्दिश, आलाप र तानहरूलाई विस्तारपूर्वक समेटिएको छ । सबै रागहरूमा नेपाली भाषामा रचित पदहरूलाई स्वरबद्ध गरेर राखिएको छ । प्राध्यापक श्री सरोजिनी तण्डुकारले एक शिष्यको नाताले यस पुस्तक तयार पार्न सबै भन्दा धेरै सहयोग गर्नु भएको भनि स्वयं लेखकले पुस्तकको आफ्नो भनाइमा उल्लेख गर्नु भएको छ । जसमा वडा ख्याल र छोटो ख्यालका विलम्बित र द्रुतलयका वन्दिशहरूको स्वरलिपि समावेश गरिएको छ । नेपाली

भाषामा नै रागका वन्दिशहरू रचना गरि गाउने प्रचलनको सुरुवात उहाँबाट नै भएको भन्ने पाइन्छ (प्रधान, २०६२) । प्राध्यापक सरोजनी तण्डुकारको पुस्तकमा पं यज्ञराज शर्मा यसबाट सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालको रागका वन्दिश र पद रचनाको क्षमता पनि उजागर भएको देखिन्छ । अर्को कृतिको रूपमा सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालले गीतकार दुर्गालाल श्रेष्ठका ३/४ वटा नेवारी गजल आफ्नै स्वरमा रेकर्ड गर्नु भएको भन्ने पनि पाइन्छ (ढकाल, २०७८) । शास्त्रीय रागहरूको गायन सङ्कलन गरी प्रकाशन गरिएको सि.डि 'तानपुरा मेरो साथी' पनि उहाँको उत्कृष्ट कृतिमा पर्दछ । उहाँका रोयल मास्टर्स, साम गायन लगायतका रेकर्ड क्यासेट बजारमा आएको पनि पाइन्छ (जंगम र रावल, २००३ ई.) । नेपाली सङ्गीत क्षेत्रमा उहाँका कृतिहरूलाई कालजयी र महत्वपूर्ण प्रमाणको रूपमा मान्ने गरेको पाइन्छ ।

प्राज्ञिक व्यक्तित्वको रूपमा सं.प्र. नरराज ढकाल

सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकाललाई नजिकबाट नियाल्ने क्रममा वि. सं. २०५१ साल देखि २०५६ साल सम्म नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानमा सङ्गीत विधाको प्राज्ञको रूपमा कार्यरत रहेको र आफ्नो कार्यकालमा उहाँले 'सूर संगम' नामक शास्त्रीय सङ्गीतको मासिक कार्यक्रमको साथ साथै दुर्लभ ताण्डव व्याले तयार पार्न लगाई सिर्जन संस्कृतिको बोध गराएको पाइएको छ (जंगम र रावल, २००३ ई.) । यस कार्यक्रमले त्यो वेलामा शास्त्रीय सङ्गीतको विकास र प्रवर्द्धनमा पक्कै पनि ठूलो योगदान पुगेको मान्न सकिन्छ । साथै यो कार्यक्रमले शास्त्रीय सङ्गीतको प्रचार प्रसार, कलाकारहरूको एक आपसमा भेटघाट र आम दर्शक श्रोतामाझ नेपाली शास्त्रीय सङ्गीतको प्रस्तुति देखाउने अवसर प्रदान गरेको देखिन्छ (आचार्य, २०५६) । सङ्गीत सुरभि नामक पुस्तकमा सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालले दरवारबाट अवकाश प्राप्त गरे पछि पनि निकै लामो समयसम्म ललितकला र रत्नराज्य लक्ष्मी क्याम्पसमा सङ्गीत विषय प्राध्यापन गराउनु भएको थियो भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ (जंगम र रावल, २००३ ई.) । यसै गरि उहाँले कान्ति स्कूल, ल्याब्रेटोरी स्कूल आदिमा पनि सङ्गीत विषय प्राध्यापन गराउनु भएको थियो भन्ने पाइन्छ (ढकाल, २०७९) । भारतीय दूतावास, लैनचौरमा आयोजित शास्त्रीय गायनको कार्यक्रमका लागि वि. सं. २०२८ सालमा नेपाल आउनु भएको पं आमकारनाथ ठाकुरसंग सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालले नेपाली कलाकारको प्रतिनिधित्व गर्दै आफ्नो सङ्गीत कला प्रस्तुत गर्नुभएको भन्ने उल्लेख रहेको छ (दर्नाल, २०३८) । तर अध्ययनको क्रममा यस विषयमा अर्को पनि भनाइ पाइएको छ, त्यो के भने नेपालको तर्फबाट राजदरवारको सङ्गीतज्ञको नाताले उहाँलाई विशेष आमन्त्रण गरिएको थियो र गायनका क्रममा तानपुरा बजाउन र विच विचमा स्वर थपेर साथ दिनका लागि कुनै शिष्य वा कलाकारको सहयोग माग्नु भएको थियो । यसका लागि सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालले आफ्ना शिष्य पद्म विक्रम राणालाई राख्नु भएको र पं आमकारनाथ ठाकुरजीले तान गाउने वेलामा उनलाई पनि गाउन अनुरोध गर्दा उनको भन्दा धेरै छिटो तान विस्तार गरेकाले पण्डितजीले कार्यक्रम नै छोडो गरी टुंग्याएको भनी सुनाउनु भएको थियो (ढकाल, २०७८) ।

उत्तम वाग्गेयकारको रूपमा सं.प्र. नरराज ढकाल

अध्ययनका क्रममा सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकाल वरिष्ठ शास्त्रीय सङ्गीतज्ञ, कलाकार, गीतकार मात्र नभई सबैको आदरणीय सङ्गीत गुरुको रूपमा पनि रहेर धेरै शिष्यहरू उत्पादन गरेको पाइएको छ (प्रधान, २०६२, पृ. ४७) । सङ्गीतका सबै गुण भएका कारण उहाँलाई उत्तम वाग्गेयकारको रूपमा पनि लिन सकिन्छ । दुईवटा कृतिहरू 'शास्त्रीय गायन' र 'सङ्गीत सुरस' मा आफैले सङ्गीत र पद रचना गर्नु भएको कारण उहाँलाई सङ्गीतकारको साथै गीतकारको रूपमा पनि लिन सकिन्छ । तत्कालीन नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानले वि. सं. २०४६ सालमा 'शास्त्रीय गायन' र वि. सं. २०५५ सालमा 'सङ्गीत सुरस' नामक कृति प्रकाशन गरेको थियो (ढकाल, २०४६) । यस पुस्तकमा समावेश सबै रागहरूमा नेपाली भाषामा रचित पदहरू राखेर बडा ख्याल र छोटो ख्यालका विलम्बित र द्रुतलयका वन्दिशहरूको स्वरलिपि सहित राखिएको छ । त्यतिबेला नेपालमा रागका वन्दिशहरू हिन्दी भाषामा मात्रै हुने परिस्थितिलाई परिवर्तन गर्नमा उहाँको ठूलो योगदान रहेको देखिन्छ (आचार्य, २०५६) । नेपाली भाषामा नै रागका वन्दिशहरू रचना गरि गाउने प्रचलनको सुरुवात उहाँबाट नै भएको पाइन्छ (प्रधान, २०६२) । यी पुस्तकमा रहेका पद रचनाहरूमा श्रृंगार, करुण, वात्सल्य, वीर, शान्त लगायत नवै रसहरू प्रवाहित भएको देखिन्छ । यस पुस्तकमा उहाँले आफ्ना थुप्रै पद रचनाहरूको साथ साथै राजा महेन्द्र (म. वि. वि. शाह) को रचनालाई पनि रागमा वन्दिशको रूपमा समावेश गरेको पाइन्छ । जसमा 'सपनीमा देखेँ मैले संसँगै बसेको, शरमको सिमसिमे पसीनाले रूभेको' गीतलाई राग पुरियामा सङ्गीतबद्ध गरेर राख्नु भएको छ (ढकाल, २०५५, पृ. ६८) । यसबाट उहाँ रस मर्मज्ञ र कवित्व क्षमता भएको व्यक्तित्वको रूपमा पनि देखिनु हुन्छ । राग केदारमा रहेको पद "त्यो हो मेरो देश जहाँ चन्द्र सूर्य फहराउछ" राग यमनमा रहेको "सुरको महिमा अपरम्पार" राग दरबारीमा रहेको "राष्ट्र भावना जागोस् मनमा" आदि उत्कृष्ट वन्दिशहरू हुन् (आचार्य, २०७० पृ. ७१) । सङ्गीतामृत तृतीयाहुतिमा उहाँको जीवनीका कृतिहरूको बारेमा प्रकाश पाउँदै लेखिएका केही गीत र गजलहरू पनि यस प्रकार पाइएका छन् : "सबै भन्छन्, यो संसार भुटो, तर म चाहिँ भन्छु मै

मात्र भुठो", "के थिएँ म के भएँ, किन जन्मिएँ अब मर्दछु", "दुःखेको दिल मै रात दिन, लुकाई आँसु हास्दछ", "जली रहूँ जली रहूँ, जीवन भर म जली रहूँ"।

यस्तै उहाँले गीतकार दुर्गालाल श्रेष्ठका ३/४ वटा नेवारी गजलहरू पनि उहाँकै स्वरमा रेकर्ड गरिएको भन्ने छ तर त्यसको खोजी हुन सकेको छैन (ढकाल, २०७८)। सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकाल सानैदेखि उपत्यकाका नेवार साथी सङ्गत, संस्कार र परिवेशमा हुर्किनु भएको हुनाले उहाँ राम्रोसंग नेवारी भाषा पनि बोल्नु हुन्थ्यो भन्ने कुरा अध्ययनको क्रममा भेटिएको छ (ढकाल, २०७८)। यहि क्रममा सङ्गीत सिकाउन अत्यन्त रुचि राख्ने उहाँले हिडेर सबैको घरमा जान नसकिने भएका कारण साइकल चलाएर भए पनि सिक्न चाहनेहरूका लागि घरमै गएर पनि सङ्गीत सिकाई दिनु हुन्थ्यो भन्ने पाइन्छ। यसलाई उहाँको सङ्गीत प्रतिको लगाव, प्रेम र उदारमनको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ। यसबाट सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकाल एउटा असल सङ्गीतज्ञ, प्रस्तोता, सबैले श्रद्धा गर्ने सङ्गीतका आदरणीय गुरु र प्राज्ञिक व्यक्तित्वसहितको वाग्गेयकारका रूपमा रहेको पाइन्छ।

सबै प्रकारका सङ्गीतका ज्ञाता र संरक्षकको रूपमा सं.प्र. नरराज ढकाल

सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकाललाई नजिकबाट नियाल्ने क्रममा उहाँ शास्त्रीय, आधुनिक, लोक, गजल, भक्ति, स्वदेश गान आदि गायनका विविध विधाका ज्ञाताको रूपमा रहेको पाइएको छ। उहाँ एक सफल शास्त्रीय सङ्गीतज्ञको साथै रागहरूलाई शुद्ध स्वरूपमा गाउन सक्ने ज्ञान भएको व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो भन्ने कुराको प्रमाण उहाँले वि. सं. २०१६ सालमा देशैभरी अनावृष्टि हुँदा नारायणहिट दरबारमा राजा महेन्द्रले कोटिहोम तथा शास्त्रीय सङ्गीतको अनुष्ठान आयोजना गरेको स्थानमा सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालले “रूजदै भिजदै लडदै पडदै” भन्ने राग मल्लहारको नेपाली वन्दिस गाउँदा टहटह घाम लागेको आकाशभरी तत्काल मेघले भरिएर वर्षात भएको र राजा रानी बसेको पाल भित्र पानी पसेर गोडा सोफा माथि राख्नु परेको थियो भनिन्छ (आचार्य, २०७०)। उहाँका पालामा सङ्गीतमा सक्रिय रहेका सरकारी तथा गैरसरकारी संघ संस्थाहरू जस अन्तर्गत नेपाल सङ्गीत महाविद्यालय, कलानिधि इन्दिरा सङ्गीत महाविद्यालय, ललितकला क्याम्पस, रत्नराज्य लक्ष्मी क्याम्पस, पद्म कन्या क्याम्पस, नेपाल राजकिय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, नारायण स्थान भजन गृह, रेडियो नेपाल, सांस्कृतिक संस्थान आदि जस्ता थुप्रै संस्थाहरूले आयोजना गरेका कार्यक्रमहरूमा सङ्गीतको तर्फबाट उहाँको स्थान संरक्षक र अभिभावकको रूपमा रहन्थ्यो र यदि उहाँ नभए कार्यक्रम नै अपूर्ण र खल्लो जस्तो लाग्दथ्यो भन्ने पाइन्छ (प्रधान, २०६२)। रेडियो नेपालमा रेकर्ड गरिएका गीतहरूमा गीतकार खेमराज केशवशरणको सबैले मन पराएको पुरानो गीत ‘नेपाल जननी वन्दे’ बोलको संस्कृत भाषाको गीतका सङ्गीतकार तथा गायक स्वयं नरराज ढकाल रहेको पाइएको छ। यस गीतमा अन्य कलाकारहरूको पनि स्वर रहेको पाइन्छ। अनाधिकृत रूपमा यूट्यूबमा राखिएको यस गीतको सङ्गीतकार केशव भट्टराई रहेको भनेर पनि लेखिएको छ (लोहनी, २०१० ई.)। तर रेडियो नेपालमा यस गीतको सङ्गीतकार तथा गायक स्वयं नरराज ढकाल भनेर लेखिएको छ (ढकाल, २०७८)। उहाँले राष्ट्रकवि माधव प्रसाद घिमिरेको शकुन्तला भन्ने गीति नाटकमा ‘शकुन्तला आज घर जान्छिन्’ भन्ने बोलको गीतमा पनि मार्मिक सङ्गीत भर्नु भएको स्वयं राष्ट्रकवि माधव घिमिरे बताएका छन्। त्यस्तै गरी उहाँले प्रज्ञा प्रतिष्ठानमा उपकुलपति रहँदा सङ्कलन गरेका लोकगीतहरूमा ‘दाई वरादो’ भन्ने गीतको स्वरलिपि तयार गरी गाएको कुरा बताउनु हुन्छ (ढकाल, २०२१ ई.)। साथै उहाँद्वारा गाइएका तथा सङ्गीतबद्ध गरिएका राग तथा गीतहरू पनि अध्ययनको क्रममा पाइएको छ। रेडियो नेपालमा गाइएका रागहरूको सङ्कलन गरेर ‘तानपुरा मेरो साथी’ नामक राग गायन सङ्ग्रह पारिवारिक पहलमा बजारमा ल्याइएको पाइन्छ। जसमा राग जोगकौंश, केदार, र २ वटा मद्यमाद सारंग लगायतका ४ वटा सृजना समावेश गरिएको छ। गीतकार दुर्गालाल श्रेष्ठको शब्द संयोजन र बाबाको आफ्नै स्वर सङ्गीत रहेको नेवारी गीत गजलको एल्बम पनि प्रकाशनमा ल्याइएको भनिन्छ (ढकाल, २०७८)। उहाँका अन्य सिर्जनालाई पनि खोज गरि गरिकन शास्त्रीय सङ्गीतकै क्षेत्रमा समर्पित जेष्ठ पुत्र प्रभु राज ढकालले रागमाला, शिवतान्दव स्तोत्रलाई आफ्नै स्वरमा रेकर्ड गराई जन समक्ष ल्याएको पाइन्छ (खत्री, २०२० ई.)। यस्ता समर्पित साधकहरू हामीसँग छन् तर नेपालका ठूला सङ्गीत साधकहरूको दुःखमय जीवन र राज्यका आँखामा अदृश्य भएका उदाहरणहरू मात्रै छन्। यी हिन्दुस्थानमा पनि इज्जत र नाम कमाएका, दक्षिण एसियाली उस्तादहरूले पनि मानेका शास्त्रीय सङ्गीतकारहरूका यस्ता अवस्थाले दर्शाउँछ कि शास्त्रीय सङ्गीत नेपाली राष्ट्रिय गौरवको विषय मानिएन, मानिनुपर्ने, तर किन मानिएन ? कारणहरू छन्, छलफललाई ठाउँ छैन (सुबेदी, २०१७ ई.)।

सं.प्र. नरराज ढकालले प्राप्त गरेका पुरस्कार र सम्मानहरू

सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालको प्रतिभा, इमान्दारिता र साङ्गीतिक योगदानको उच्च कदर गर्दै सरकारी तथा गैरसरकारी संघ संस्थाहरूले विभिन्न सम्मान तथा पुरस्कारहरू प्रदान गरेको पाइन्छ। 'सङ्गीत प्रवीण' जुन नामबाट आज नेपाली सङ्गीत क्षेत्रले उहाँलाई सम्झने गर्दछ त्यो उपाधि वि. सं. २०१९ सालमा राजा महेन्द्रले दिएका रहेछन् (ढकाल, २०७८)। यसै गरी उहाँलाई वि. सं. २०२४ सालमा इन्द्रराज्यलक्ष्मी पुरस्कारद्वारा पनि सम्मानित गरिएको रहेछ। पुरस्कारहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा उहाँले प्राप्त गरेका अरू पनि थुप्रै पुरस्कारहरू पाइएका छन् जस्तै: वि. सं. २०४६ सालमा महेन्द्र प्रज्ञा पुरस्कार, गोरखा दक्षिणबाहु दास्रो, नारायण गोपाल सङ्गीत पुरस्कार, दिव्य स्मृति पुरस्कार आदि रहेछन् (दर्नाल, २०३८)। सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालले आफ्नो जीवनकालमा यस्ता थुप्रै पुरस्कारहरू प्राप्त गर्नुभएको देखेर उहाँको नाम र योगदानको पनि नेपाली सङ्गीत क्षेत्रले स्मरण गरिहोस् भनेर उहाँको मृत्यु पश्चात् परिवारजनद्वारा वि. सं. २०६८ सालमा सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकाल स्मृति प्रतिष्ठान नामक संस्था स्थापना गरी 'सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकाल स्मृति पुरस्कार' भनेर हरेक वर्ष शास्त्रीय सङ्गीतमा योगदान दिने कलाकारहरूलाई प्रदान गर्ने गरिन्छ (ढकाल, २०७८)। यहि स्मृति प्रतिष्ठानले उहाँको १०१ औं जन्म जयन्तीका अवसरमा प्रमुख अथितिको रूपमा आमन्त्रण गरिएका सङ्गीत प्रवीण मोहनप्रसाद जोशीले उहाँलाई शास्त्रीय सङ्गीतको विश्वविद्यालयका रूपमा स्मरण गरेका रहेछन् (संवाददाता, २०७८)। यसरी शास्त्रीय सङ्गीत क्षेत्रका प्रेरणाका स्रोत सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालले विभिन्न पुरस्कार, मान, सम्मान आदि प्राप्त गर्नुभएको कुरा अध्ययनको क्रममा पाइएको छ।

सं.प्र. नरराज ढकालको सङ्गीतको दिव्य अनुभव र अन्तिम अवस्था

अन्तरवार्ताका क्रममा सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालले आफूले सङ्गीत साधना गर्दा प्राप्त गरेका अनुभवहरूलाई बेलाबखतमा परिवारजनका सदस्यहरूलाई सुनाउने गरेको पाइएको छ। सङ्गीत साधनाको क्रममा उहाँ नित्य प्रातः ३:३० देखि ४:०० बजे भित्रमा उठेर ओछ्यानमै बसेर लगभग डेढ घण्टा सम्म केवल शुद्ध स्वर सा रे ग म प ध नि सां मा मात्रै खरजको साधना गर्नुहुँदो रहेछ (ढकाल, २०७८)। तत्पश्चात् स्नान आदि गर्नका लागि नजिकै रहेको विष्णुमति र भद्रमतिको सङ्गम जाने र माता शोभा भगवतीको नित्य दर्शन पूजा गरेर मात्रै घर आउने चलन रहेछ। त्यहि नदीबाट ल्याइएको जलले शालग्राम भगवानको नित्यस्नान गराइ त्यही आसनमा बसेर पुनः सङ्गीतकै माध्यमबाट भगवानको स्तुति प्रार्थना गर्ने गरेको पाइएको छ। अध्ययनको क्रममा उहाँको जीवनमा घटेको एउटा दैविक घटना पनि छ : त्यो के भने सङ्गीत साधनाको क्रममा एक पटक शंख, चक्र, गदा, पद्म सहित भगवान चतुर्भुज नारायणको दर्शन लगभग ५,७ सेकेन्ड जति प्राप्त गरेको कुरा आफ्नो परिवारजनलाई सुनाउनु भएको रहेछ (ढकाल, २०७८)। त्यसैको दर्शन पछि नै उहाँले राग मधुवन्तिमा 'हरिको दर्शन पाएँ मैले, हरिको पाऊमा प्रेम लगाए' र राग यमनमा 'स्वरको साधना परमेश्वरको' भन्ने पद रचना गर्नु भएको भन्ने परिवारजनको भनाइ रहेको पाइन्छ (ढकाल, २०४६)। यी लगायत थुप्रै पदहरूका वन्दिशलाई आज पनि उत्तिकै प्रेमले शास्त्रीय सङ्गीतका कलाकारहरूले गाउने गरेको पाइन्छ। साधनामा आनन्द प्राप्त भए पनि उहाँको जीवनको आर्थिक पक्ष त्यति सवल नभएको देखिन्छ। त्यो बेलामा सङ्गीतमा मात्रै लागेर जीवन जिउन गाह्रो रहेछ भन्ने कुराको पुष्टि गर्दै पत्रकार देवेन्द्र भट्टराईले कान्तिपुर पत्रिकामा 'काल देखि मृत्युको मुख सम्म' भन्ने शीर्षकमा यहि भाव लेखेका उल्लेख गरेका छन् यथा : "कुनै कुनै अवस्थामा घरमा १४ घण्टा सम्म सङ्गीतको साधना गरेर बस्ने तर विहान वेलुका के खाने भनेर त्यसको कुनै जोहो नगर्ने अवस्था रहेछ, यस्तो देखेर मर्छ अब यो भनेर एउटै टोलमा बस्ने सात चोके राणाहरू जो जंगबहादुर राणाका दाई भक्तवीर राणाका सन्तानहरू थिए तिनले घ्यू, दाल, चामल, मरमसला महिनौं पुग्ने गरि जोहो गरिदिएका रहेछन्" (ढकाल, २०७८)। यस्ता उहाँका जीवनका कैयौं घटनाहरू रहेको तर अविचलित रूपमा सङ्गीतको साधनाले निरन्तरता पाइरहेको देखिन्छ। उनका पुत्रले देशसञ्चारलाई दिएको अन्तर्वार्तामा "मैले बाबालाई दरबारमा गाएको देखे पनि हामीलाई हुर्काउँदाको कष्ट भने राम्ररी अनुभव गर्न पाएको छु, तर अहिले बेला फेरियो, साधना गरें, यसैमा जीवन समर्पित गरेर बाँचिरहेको छु" उल्लेख छ (खत्री, २०२० ई.)। जीवनको ८५ वर्षको उमेरमा स्वर्गवास हुनुभएका सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालको ८२ वर्षसम्म पनि शरीरमा कुनै प्रकारको रोग व्याधि नरहेको र त्यो उमेरसम्म पनि रेडियो नेपालमा अन्तिमपल्ट गीत गाएको भन्ने छ (ढकाल, २०७८)। आफ्नो बाटो छोडेर समाउँदा कहिलेकाँही बाबाको आँखाबाट खुसीका आँशु खसेका र अब आउने पिँठीले बाबाले नेपालमा स्थापित गरेको शास्त्रीय सङ्गीतको विद्यालाई जिउँदो राखिरहून् भन्ने उहाँको सपना रहेको कुरा बताउछन् (ढकाल, २०७८)। बाबाको अन्तिम अवस्थालाई सम्झदै उनी अगाडि थप्छन् "बाबा मृत्यु शैयामा पुगेको बेलामा ४,५ दिनदेखि आँखा बन्द थिए र मान्छे चिन्न छोडिसक्नु भएको थियो, न कुनै होश, न कुनै प्रतिक्रिया थियो तर त्यस्तो अवस्थामा पनि अचानक राग यमनको आलाप आँखा चिम्लेर आरामले

गाइरहनु भएको थियो” । उहाँले आफ्ना शिष्य श्री राम आचार्यबाट रागका बन्दिस सुन्ने इच्छा गरी ६ ओटा राग अस्पतालमै सुनाएको भनि स्वयं श्रीराम आचार्यले आफ्नो पुस्तक सङ्गीतामृत तृतियाहुतिमा लेखेका छन् । यसको मतलव उहाँका अन्तःस्करणमा जीवनभर साधेको सङ्गीत गुञ्जायमान थियो भन्न सकिन्छ । वास्तवमा भन्ने हो भने आफुले गरेको सत्कर्म, साधना र पुण्यको फल नै व्यक्तिको मृत्युको क्षणमा सामुन्ने आउने गर्छ भनिन्छ । त्यसैले यी रहस्यात्मक र भावनात्मक कुराहरू साधकका एकदमै निजी र गोपनीय भाव हुन्छन् त्यति प्रकट हुँदैनन् । त्यसैले साधनाका नयाँ मार्ग खोजेहरूका लागि ठूला मानिसहरूको अनुभव र पछ्याएको मार्ग नै सही हो भनी बुझ्नु पर्छ भनिन्छ । महाभारतमा रहेको यस भनाइ अनुसार : धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायं महाजनो येन गतः स पन्थाः (वनपर्व ३१३-११७) अर्थात् महापुरुषहरूले जुन मार्ग अपनाउँछन् त्यही नै सही मार्ग हो, त्यसैमा चल्लाले सबैको हित हुन्छ भनिएको छ । सच्चा सङ्गीत साधकले साधनामा आउने विघ्न र त्यसबाट बच्ने उपायका लागि अनुभवी व्यक्तिका भोगाइहरूबाट पनि सिक्न सक्नु पर्दछ भन्न सकिन्छ ।

सं. प्र. नरराज ढकालको मरणोपान्त स्मृति प्रतिष्ठानको स्थापना

सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालको निधन वि. सं. २०६१ साल वैशाख २३ गते भए पश्चात वि. सं. २०६८ सालमा आफ्नो पिताजीको स्मृतिमा छोराहरूले सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकाल स्मृति प्रतिष्ठान नामक संस्था स्थापना गरेको पाइन्छ । यस प्रतिष्ठानले हरेक वर्ष शास्त्रीय सङ्गीतमा योगदान दिने कलाकारहरूलाई ‘सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकाल स्मृति पुरस्कार’ भनेर प्रदान गर्ने गरेको रहेछ (खत्री, २०२० ई.) । वि. सं. २०६८ सालदेखि प्रदान गरिँदै आएको रू. वीस हजार नगद राशी सहितको सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकाल स्मृति पुरस्कारबाट अहिले सम्म १० जना कलाकारहरू सम्मानित भईसकेका रहेछन् । जस मध्ये प्रत्येक वर्ष क्रमशः वरिष्ठ बेलावादक गोपालनाथ योगी, वरिष्ठ शास्त्रीय गायक पूर्णबहादुर थापा, वरिष्ठ सरोदवादक मोहनप्रसाद जोशी, वरिष्ठ तबलावादक होमनाथ उपाध्याय, वरिष्ठ ध्रुपद गायक भवनाथ शर्मा, वरिष्ठ शास्त्रीय गायिका रत्नकुमारी गुरूड, वरिष्ठ तबलावादक रामहरि गुरूड र वरिष्ठ शास्त्रीय गायक श्रीराम आचार्य, वरिष्ठ तबलावादक रवीनलाल श्रेष्ठ र वरिष्ठ गायिका शकुन्तला प्रधान सम्मानित भइसकेका रहेछन् (खत्री, २०२० ई.) । त्यसै गरी वि. सं. २०७६ सालदेखि प्रदान गरिँदै आएको रू. दश हजार नगद राशी सहितको ‘लक्ष्मण शमशेर प्रतिभा पुरस्कार’ बाट सरोदवादक सुरेशराज बज्राचार्य, वरिष्ठ तबलावादक डंकनदास चौधरी, वरिष्ठ सितारवादक प्रा. डा. ध्रुवेशचन्द्र रेग्मी र वरिष्ठ तबलावादक सरिता मिश्र सम्मानित भै सक्नु भएको देखिन्छ । यसै गरी वि. सं. २०७९ सालदेखि प्रदान गर्न थालिएको रू. दश हजार नगद राशी सहितको ‘नरराज रामेश्वर युवा सङ्गीत पुरस्कार’ बाट शास्त्रीय गायक विष्णु आचार्य, बेला वादक मिलन तण्डुकार, तबला वादक लक्ष्मीप्रसाद डंगोल, शास्त्रीय गायक शिवराज पौडेल, शास्त्रीय गायक श्री के. सी. र युवा शास्त्रीय गायिका सुजाता बर्मा सम्मानित भइसकेको पाइएको छ (ढकाल, २०७८) । सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकाल स्मृति प्रतिष्ठानले थालनी गरेको यस पुनीत कार्यले नेपाली सङ्गीत क्षेत्रमा ठूलो योगदान दिएको देखिन्छ ।

सं. प्र. नरराज ढकालको मरणोपान्त नरज्योति सङ्गीत विद्यालयको स्थापना

सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालले आजीवन आफुले प्राप्त गरेको सङ्गीतको ज्ञान र साधना विधिलाई स्वार्थ रहित भएर आफ्ना शिष्यहरूलाई सिकाएको पाइन्छ । उहाँको पदचापलाई अनुशरण गरेर अहिले पनि परिवारजनको एकल प्रयासमा उहाँले सुरु गरेको गायन प्रशिक्षणको निरन्तरता स्वरूप नरज्योति सङ्गीत विद्यालयको स्थापना गरिएको कुरा अध्ययनले देखाउँछ । नरराज ढकाल स्मृति प्रतिष्ठानले एकातर्फ शास्त्रीय सङ्गीतमा योगदान दिने कलाकारहरूलाई वर्षैपिच्छे सम्मान गरेको छ भने अर्को तर्फ नरज्योति सङ्गीत विद्यालयले सङ्गीतमा रुचि राख्ने नव कलाकारहरूलाई गायन, वादन सिकाउने कार्य गरिरहेको पाइन्छ (खत्री, २०२० ई.) । यहाँ शास्त्रीय सङ्गीत अन्तर्गत शास्त्रीय गायनलाई विशेषरूपले सिकाउने गरेको पाइएको छ । यस विद्यालयमा सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालका तीन छोराहरूमा माइलो छोरा प्रभुराज ढकालले सङ्गीत सिकाउने गरेको पाइयो । उनका जेठा दाजु स्वर्गे भइसकेको र उनका भाइ गीत सङ्गीत क्षेत्रमा सौखले लागेको तर पेशागत रूपमा लागेका रहेनछन् । प्रभुले सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकाललाई बाबाको नातासगै आफ्नो सङ्गीत गुरु पनि मानेका रहेछन् । उनले बाबालाई शालीन देखे, जो धेरै चर्चाको जीवन बाँचेर पनि सामान्य जीवन बाँचे भन्छन् । “घमण्ड कहिल्यै नगर्नु भन्नु हुन्थ्यो ।” उहाँले दिएको यही संस्कारका कारण आफूले जानेको कुरा सङ्गीत विद्यालय खोलेर सकेसम्म धेरैलाई सिकाउँदै आएको कुरा व्यक्त गर्दछन् (ढकाल, २०७८) । प्रभुराज ढकाललाई सङ्गीतमा जीवन समर्पण गरौं भन्ने थिएन तर पछि सङ्गीतमा नै उनको भविष्य बनेको देखिन्छ । “बाबाले मेरो भन्दा भाइको स्वर राम्रो छ, सङ्गीतमा नै भविष्य बनाउने हो भने उनको सम्भावना छ भन्नुहुन्थ्यो तर अहिले उल्टो भयो,” उनी भन्छन्, “सङ्गीत लाई नै लिएर जाने हो भन्ने पक्का भइसकेपछि मैले इलाहाबादबाट सङ्गीतमा स्नातकोत्तर गरें अनि सङ्गीत प्रवीण भएँ” भनि देशसञ्चार पत्रिकामा उल्लेख गरिएको छ (खत्री, २०२० ई.) । उनका

भाइ प्रतीकराज ढकालले पनि सङ्गीतमा स्नातकोत्तर गरेका रहेछन् । बाबाले प्रयोग गरेका दुई ओटा तानपुरा र हारमोनियम यद्यपि नर ज्योति सङ्गीत विद्यालयमा प्रशिक्षणको क्रममा उनीहरूको साथमा प्रयोग गर्ने गरेको पाइएको छ ।

सं. प्र. नरराज ढकालका पूर्व संकल्पित साङ्गीतिक योजना

सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालले सङ्गीतको क्षेत्रमा गर्न चाहेर पनि पुरा हुन नसकेका केही योजनाहरू पनि रहेछन् । अहिलेको नेपाल सङ्गीत तथा नाट्य प्रज्ञा प्रतिष्ठानको अवधारणा उहाँकै पहलमा अम्बर गुरुड लगायतका समितिले तयार पारेको प्रारम्भिक अवधारणा थियो भन्ने कुरा अध्ययनको क्रममा पाइन्छ (ढकाल, २०७८) । जुन त्यतिबेलाका प्रधानमन्त्री श्री कृष्णप्रसाद भट्टराईलाई बुझाइएको रहेछ । हाल यसैको प्रतिफलको रूपमा नेपाल सङ्गीत तथा नाट्य प्रज्ञा प्रतिष्ठान सञ्चालनमा रहेको भनिन्छ (ढकाल, २०७८) । सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालले तत्कालीन नेपालको भौगोलिक बनावट छुट्टाइएको आधारमा कि त ७५ जिल्ला, नसके १४ अञ्चल त्यो पनि सम्भव नभए ५ विकास क्षेत्रमा भए पनि सङ्गीत विद्यालय खोल्न पर्छ भनि उल्लेख गरिएको र जति सक्नुभयो त्यति गर्नुभयो भन्ने कुरालाई देखाइएको छ (खत्री, २०२० ई.) । उहाँको यो सपनालाई पनि पुरा गरे जस्तै गरी आज सरकारी स्तरबाट विद्यालयहरूमा कक्षा १ देखि नै सङ्गीतको पाठ्यक्रम वनेर लागु भएको अवस्था छ, जो उहाँको सपना थियो । त्यसले सानै भए पनि साकार रूप लिएको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

अध्ययनको क्रममा प्राप्त तथ्यहरूको विश्लेषण गर्दा उहाँले सङ्घर्षपूर्ण जीवनका खुड्किलाहरू पार गर्दै, सीमित साधन र स्रोतबाट पनि नेपालको सङ्गीत क्षेत्रलाई ठूलो योगदान पुऱ्याएको र विर्सन नसकिने गुण लगाएको देखिन्छ । जीवनमा चरम आर्थिक सङ्कट परे तापनि अर्थोपार्जनको विकल्प नखोजी सङ्गीत साधनामै केन्द्रित रही जीवन समर्पण गरेको कर्मठ व्यक्तित्व पाइएको छ । सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकाल बहुप्रतिभाशाली व्यक्तित्व रहेको पाइएको छ । उहाँले केवल शास्त्रीय सङ्गीतमा मात्रै आफुलाई सीमित नराखी लोक, आधुनिक, गजल, स्वदेश गान, भक्ति सङ्गीतका सिर्जनाहरूमा पनि योगदान पुऱ्याएको देखिएको छ । नेपाली शास्त्रीय सङ्गीत जगतले श्रद्धापूर्वक स्मरण गर्नुपर्ने यो नाम चीर कालसम्म पनि सबैको थप खोज र चासोको रूपमा रहिरहनेछ भन्ने विश्वास राख्न सकिन्छ । स्वरद्वारा ईश्वर पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने आध्यात्मिक चिन्तन र धर्मप्रति गहिरो आस्था एवम् विश्वास रहेको कुरा उहाँको जीवनका गतिविधिबाट भल्कन्छ । सङ्गीतमा मनुष्य लगायत सबै प्राणीलाई आनन्द दिने सकारात्मक शक्ति हुन्छ भन्ने धेरै अनुसन्धानले प्रमाणित गरिसकेको कुरा उहाँका योगदान र सङ्गीतका सिर्जनाहरू मार्फत पनि प्रत्यक्षकरण भएको पाइएको छ । सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालको भौतिक शरीर यस धराधाममा नभए पनि उहाँको नाममा स्थापित प्रतिष्ठानले नेपाली सङ्गीत जगतमा समर्पित स्रष्टाहरूलाई सम्मान गरेर भन्ने ठूलो योगदान पुऱ्याएको छ । भविष्यका शोधकर्ता तथा अन्य सम्बन्धित व्यक्ति तथा निकायहरूलाई नेपालका शास्त्रीय सङ्गीतका स्रष्टाहरू मध्ये सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकालको योगदान बारे थप जानकारी प्राप्त गर्न यस लेख मार्फत अवश्य पनि सहयोग पुग्ने छ । यस अध्ययनमा उहाँका बारेमा जानकारी राख्ने परिवारका सदस्यहरूसंगको प्रत्यक्ष अन्तरवार्ता र उहाँ द्वारा रचित कृति साथै उहाँका बारेमा प्रकाशित विभिन्न पुस्तक, पत्र पत्रिका, समाचार, लेख, रचना र विज्ञहरूको भनाइलाई अध्ययनको सीमा भित्र राखिएको हुनाले अन्य समकक्षी कलाकारहरू र तत्कालीन शासक वर्गहरू संगको उठबसका बारेमा यस लेखले समेट्न सकेको छैन अझै अनुसन्धान गर्न वाञ्छनीय देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- आचार्य, श्रीराम (२०५६). *सङ्गीतामृत प्रथमाहुति* (दोस्रो संस्करण), काठमाडौं: सङ्गीतमृत प्रकाशन समिति ।
- आचार्य, श्रीराम (२०७०). *सङ्गीतामृत तृतियाहुति* (प्रथम संस्करण), काठमाडौं: अनुमतिस्वयं ।
- खत्री, सुजाता (२०२०, नोभेम्बर ३० ई.). *सङ्गीतका जीवित विद्यालय बाबुको पाइला पछ्याउँदै छोरा प्रभुराज ढकाल - देशसञ्चार*, <https://deshsanchar.com/2020/11/30/444083/>, 2021-12-31 A.D. ।
- जंगम, दीपक र रावल, बेनी (२००३ ई.). *सङ्गीत सुरभि भाग* (प्रथम संस्करण), काठमाडौं: भृकुटी पुस्तक तथा मसलन्द भण्डार ।
- भा, रामचन्द्र (२०१९ अगष्ट २३ ई.). *नेपाल राष्ट्रको निर्माणमा गोपाल तथा अन्य राजवंशको योगदान - शृङ्खला १ - Nepal Readers* <https://www.nepalreaders.com>, 2022-10-18 A.D
- तण्डुकार, सरोजिनी (२०६७). *स्वर्गीय सङ्गीत प्रवीण नरराज ढकाल एक चिनारी*, कलानिधि राष्ट्रिय सङ्गीत त्रैमासिक, वर्ष-३(२), पृ.७-८ ।
- दर्नाल, रामशरण (२०३८). *नेपाली सङ्गीत साधक* (प्रथम संस्करण), काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

ढकाल, नरराज (२०४६). *शास्त्रीय गायन* (प्रथम संस्करण), काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

ढकाल, नरराज (२०५५). *सङ्गीत सुरस* (प्रथम संस्करण), काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

ढकाल, प्रभुराज (२०२१ ई.). Rastra Kavi's thoughts about Sangeet Pravin Pt. Nararaj Dhakal - YouTube. Prabhu Raj Dhakal. <https://www.youtube.com/watch?v=J9pnuGJYuf0>, 2022-01-04 A.D.

ढकाल, प्रभुराज (२०७८). सङ्गीत प्रवीण स्व. नरराज ढकालका २ जना पारिवारिक सदस्यहरू:- माइलो छोरा प्रभुराज ढकाल तथा उनकी श्रीमती अनिता ढकालसंगको पारिवारिक साक्षात्कार, मिति: २०७८।०९।१२, समय: ९:३० बजे विहान, स्थान: ढकालको आफ्नै निजी निवास, कुमारी गल्ली, क्षेत्रपाटी, काठमाडौं ।

प्रधान, शकुन्तला (२०६२). *सङ्गीत सोपान भाग - २* (दोस्रो संस्करण), काठमाडौं: भुँडी पुराण प्रकाशन ।

भण्डारी, अच्युतराम (२०५८). *तालानन्द* (प्रथम संस्करण), काठमाडौं: आर. डी. एन. प्रकाशन ।

भट्टराई, प्रा. गोविन्द प्रसाद (२०७७). *भरतमुनिको नाट्यशास्त्र (भरतनाट्यम्को नेपाली अनुवाद)* (दोस्रो संस्करण), काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

मुकारूड, बुलु (२०७८, साउन ३०). *नेपाली आधुनिक सङ्गीतको १०० वर्ष सेतुरामदेखि डिजिटल युगसम्म*, Nepal Live. <https://nepallive.com/story/255703>, 2021-10-03 A.D.

लोहनी, शोभा तिवारी (२०१० नोभेम्बर ४ ई.). *Shobha lohani tiwari nepal janani bande - YouTube*. dxbsaila. <https://www.youtube.com/watch?v=tC26R1fcX-U>, 2022-01-04 A.D.

संवाददाता, (कान्तिपुर २०७८, मङ्सिर १५). प्रधानलाई सङ्गीत प्रवीण पुरस्कार - साहित्य र विविध, Kantipur Publication. <https://ekantipur.com/literature/2021/12/01/163836945910379935.html>, 2022-01-06 A.D.

सुवेदी, अभि (२०१७, अप्रिल १५ ई.). एक उस्तादको निबन्ध यात्रा, अन्नपूर्ण, <https://annapurnapost.com/news/68980-68980>, 2022-01-01 A.D.